

Осип Мандельштам

ПРОЗА

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2020

УДК 821.161.1-3

М 231

Упорядкування та примітки — Євгеній Васильєв

Видавці — Леонід Финберг, Костянтин Сігов

Мандельштам Осип

М 231 Проза / упоряд. та прим. Є. М. Васильєва. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 608 с.

ISBN 978-966-378-781-7

Ця книга — перше зібрання українських перекладів прози Осипа Мандельштама (1891–1938). До книги увійшли основні прозові твори поета («Єгипетська марка», «Шум часу», «Феодосія» та ін.), літературознавчі («Ранок акмеїзму», «Бесіда про Данта» та ін.) і численні культурологічні статті, зокрема на українську тематику (нариси про Київ, театр «Березіль», кінорецензія «Шпигун»), а також статті, ініційовані кримськими враженнями, та єдина прижиттєва публікація прози Мандельштама в Україні — кінорецензія «Крамниця дешевих ляльок».

УДК 821.161.1-3

© Васильєв Є. (упорядкування, примітки), 2020

© Перекладачі, 2020

© Сімакова С. (обкладинка), 2020

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2020

ISBN 978-966-378-781-7

Шум часу

Музика у Павловську

Я добре пам'ятаю глухі роки Росії — дев'яності роки, їхнє повільне зсування, їхній хворобливий спокій, глибокий провінціалізм — тиху заводь: останній притулок віку, що конав. Розмови про Дрейфуса при ранковому чаюванні, імена полковників Естергазі та Пікара, туманні суперечки про якусь «Крейцерову сонату» та зміну диригентів біля високого пульта скляного Павловського вокзалу, котра здавалася мені зміною династій. Незрушні газетярі на перетинах вулиць, без вигуків, без рухів, що незграбно приросли до тротуарів, вузькі прольотки з маленьким відкидним сидінням для третього, і, одне до одного, — дев'яності роки складаються в моїй уяві з картин порізаних, але внутрішньо пов'язаних тихим убозтвом та хворобливою, приреченою провінційністю вмируючого життя.

Широкі буфи жіночих рукавів, пишно збиті плечі й обтягнуті лікті, перетягнуті осині талії, вуса, еспаньйошки, пещені бороди; чоловічі обличчя та зачіски, які нині можна стріти хіба що у портретній

галереї якогось зубожілого перукаря, де зображено капулі та «а-ля-кок».

Коротко кажучи — в чому дев'яності роки. — Буфи жіночих рукавів і музика в Павловську; кулі жіночих буфів і решта обертаються довкола скляного Павловського вокзалу, і диригент Галкін у центрі світу.

У середині дев'яностих до Павловська, ніби до якогось Елізію, стримів увесь Петербург. Свистки паротягів та залізничні дзвінки мішалися з патріотичною какофонією увертюри дванадцятого року, і особливий запах стояв у велетенському вокзалі, де панували Чайковський та Рубінштейн. Вогкувате повітря пліснявих парків, запах підгнилих парників та оранжерейних троянд і назустріч йому — важкі випари буфету, ядуча сигара, вокзальний гар і косметика багатотисячного натовпу.

Сталося так, що ми зробилися павловськими зимогорами, тобто цілісінський рік на зимовій дачі жили в старечому місті, у російському напів Версалі, місті палацових лакеїв, дійсних статських удовиць, рудих приставів, сухотних педагогів (вважалося, що жити в Павловську краще для здоров'я) — і хабарників, що назбирали на дачу-особняк. О, ті роки, коли Фігнер втрачав голос і по руках ходили подвійні його картки: на одній половині співає, а на другій затикає вуха; коли «Нива», «Всемирная новь» та «Вестники иностранной

літератури», дбайливо оправлені в палітурки, проламували етажерки й ломберні столики, складаючи надовго фундаментальний фонд міщанських бібліотек.

Нині немає таких енциклопедій науки і техніки, як ці запалітурені чудовиська. Але ці «Всемирные панорамы» та «Нови» були справжнім джерелом пізнання світу. Я любив «суміш» про страусові яйця, двоголових телят і свята в Бомбеї та Калькутті, й особливо картини, великі, на весь аркуш: малайські плавці, що ковзають по хвилях завбільшки з триповерховий дім, прив'язані до дощок, таємничий дослід пана Фуко: металева куля і величезний маятник, що обертається довкруг кулі, і кругом юрмляться серйозні пани у краватках та з борідками, товчуться навкіл. Мені видається, що дорослі читали те ж таки, що і я, тобто головним чином додатки, неосяжну літературу тих додатків до «Нивы» тощо. Інтереси наші загалом були однакові, тож я років від семи-восьми йшов урівень із часом. Дедалі частіше чув я вислів «*fin de siècle*», кінець століття, що його повторювано з легковажною гордістю та кокетливою меланхолією. Так, гейби, виправдавши Дрейфуса і поквитавшись із Чортовим островом, це дивне століття втратило свій сенс.

Маю враження, що чоловіки були винятково поглинуті справою Дрейфуса, денно і нічно,

а жінки, тобто дами з буфами, наймали та звільняли обслугу, що надавало невичерпну поживу приємним та жвавим розмовам.

На Невському, в будівлі костелу Катерини, жив поважний дідок — рєге Лагранж. До обов'язків його велебності входила рекомендація бідних молодих французьких дівчат бонами до дітей у порядні доми. До рєге Лагранжа панії приходили за порадами просто з покупками з Гостиного двору. Він виходив старенький, у затрапезній рящі, ласкаво жартував із дітьми елейними, католицькими жартами, приправленими французькою дотепністю. Рекомендації рєге Лагранжа цінувалися дуже високо.

Знаменита контора з найму куховарок, бонн та гувернанток на Володимирській вулиці, куди мене частенько брали з собою, скидалася на справжній ринок невільників. Тих, що прагнули дістати місце, виводили по черзі. Панії їх обнюхували й вимагали атестації. Атестація абсолютно незнайомої пані, особливо генеральші, вважалася достатньо вагомою. Іноді ж траплялося, що виведена на продаж істота, придивившись до покупниці, фиркала їй у вічі й відверталася. Тоді вибігала посередниця з торгівлі цими рабіннями, перепрошувала й говорила про занепад моралі.

Ще раз озираюся на Павловськ та обходжу ранками доріжки й паркети вокзалу, де за ніч напело на пів аршина конфеті й серпантину, — сліди

бурі, котра звалася «бенефіс». Гасові лампи перероблялися на електричні. Петербурзькими вулицями далі бігали конки і спотикалися донкіхотські коночні клячі. По вулиці Гороховій до Олександрівського саду ходила «каретка» — найдревніший вид петербурзького громадського екіпажу; тільки по Невському гасали з деренчливими дзвінками нові жовті, на відміну від брудно-бордових, кур'єрські конки на крупних та ситих конях.

Дитинячий імперіалізм

Кінний пам'ятник Миколі Першому навпроти Державної ради незмінно, по колу, обходив замшій від старості гренадер, взимку і влітку в кудлатій баранячій шапці, насунутій майже на очі. Головний убір, схожий на митру, завбільшки мало не як цілий баран.

Ми, діти, заговорювали зі старезним вартовим. Він нас розчаровував, що він не дванадцятого року, як ми думали. Зате про дідусів сповіщав, що вони — вартові, останні з миколаївської служби і в усій роті їх чи то шість, чи то п'ять осіб.

Вхід до Літнього саду з боку набережної, де решітки й каплиця, і навпроти Інженерного замку охороняли вахмістри в медалях. Вони визначали, чи пристойно вдягнена людина, і гнали геть у російських чоботях, не пускали в картузах

і в міщанському вбранні. Звичаї дітей у Літньому саду були дуже церемонні. Яка-небудь голоножка спершу шушукалася з гувернанткою чи нянею, тоді підходила до лавки, шаркала або присідала й пищала: «Дівчинко (або хлопчику — таке було офіційне звертання), чи не хочете погратися в “золоті ворота” або в “паличку-зłodійку”?»

Можна собі уявити після такого початку, що то за весела була гра. Я ніколи не грався, та й самий спосіб знайомства здавався мені натягнутим.

Сталося так, що раннє моє петербурзьке дитинство пройшло під знаком справжнісінького мілітаризму, і в тому не моя провина, а моєї няні та тодішньої петербурзької вулиці.

Ми ходили гуляти по Великій Морській у пустельній її частині, де червона лютеранська кірха та торцева набережна Мойки.

Так непомітно підходили ми до Крюкова каналу, голландського Петербурга еллінгів та нептунових арок із морськими емблемами, до казарм гвардійського екіпажу. Тут, на зеленій бруківці, що нею ніколи не їздилося, муштрували морських гвардійців, і мідні литаври та барабани стрясали тиху воду каналу. Мені подобався фізичний відбір людей; усі були на зріст вище від звичайного. Нянька цілком поділяла мої смаки. Так ми облюбували одного матроса — «чорновусого», і приходили на нього особисто подивитися і, вже відшукавши його в строю,

не зводили з нього очей до кінця навчання. Скажу й тепер без вагання, що семи чи восьми років увесь масив Петербурга, гранітні й торцеві канали, все це ніжне серце міста, з повинню площ, із кучерявими садами, островами пам'ятників, каріатидами Ермітажу, таємничою Мільйонною, де не було ніколи перехожих і серед мармурів затесалася всього одна дріб'язкова крамничка, особливо ж арку Головного штабу, Сенатську площу і голландський Петербург я вважав чимось священним і святковим.

Не знаю, чим населяла уява маленьких римлян їхній Капітолій, що ж до мене, то я населяв ці твердині й стогни якимсь немислимим та ідеальним всезагальним військовим парадом. Характерно, що в Казанський собор, незважаючи на тютюновий присмерк його склепінь та дірявий ліс знамен, я не вірив ані на гріш.

Це місце теж було незвичайне, але про нього згодом. Підкова камінної колони і широкий тротуар із ланцюжками призначалися для бунту, і в моїй уяві це місце було не менш цікаве та значуще, ніж травневий парад на Марсовому полі. Яка буде погода? Чи не скасують? Та й чи буде цього року?.. Але вже розкидали дошки та планки вздовж Літньої канавки, вже стукають теслі на Марсовім полі, вже горою здійснюються трибуни, вже клубочеться курява від пробних атак і вимахують прапорцями розставлені віхами піхотинці. Трибуна ця зводилася днів

зо три. Швидкість її зведення здавалася мені чудодійною, а розмір вражав мене, як Колізей. Щодня я навідував споруду, милувався плинністю роботи, бігав сходишками, відчуваючи себе на кону, учасником завтрашнього пишного дійства, і заздрив навіть дошкам, котрі напевно ж побачать атаку.

Якби ж то сховатися в Літньому саду непомітно! А там стовпотворіння сотні оркестрів, поле, що полове штиками, черезсмузжя піших та кінних лав, наче то не полки стоять, а ростуть гречка, жито, овес, ячмінь. Прихований рух поміж полків внутрішніми просіками! І ще — срібні труби, різкі, вавилон криків, литавр та барабанів... Побачити кавалерійську лаву!

Мені завжди здавалося, що в Петербурзі неодмінно має статися що-небудь дуже пишне та урочисте.

Я був у захваті, коли ліхтарі було запнуто чорним кременом і під'язано чорними стрічками з нагоди похорону спадкоємця. Військові розведення біля Олександрівської колони, генеральські похорони, «проїзд» були моєю щоденною розвагою.

«Проїздами» тоді звалися вуличні подорожі царя та його родини. Я добре призвичаївся розпізнавати такі штуки. Десь біля Анічкова мосту, наче вусаті руді таргани, виповзали двірцеві пристави: «Нічого особливого, панове. Проходьте, будь ласка, честю просять...» Але вже двірники дерев'яними

совками розсипали жовтий пісок, але вуса околочних були нафабрени і, наче горох, по Караванній або Конюшенній було розсипано поліцію.

Мене тішило гнобити поліцейських розпитуваннями — хто й коли поїде, вони ж цього ніколи не сміли сказати. Треба визнати, що промельк гербової карети із золотими пташками на ліхтарях або англійських саней з рисаками в сітці завжди мене розчаровував. А проте гра в проїзд уявлялася мені доволі кумедною.

Петербурзька вулиця збуджувала в мені жагу видовищ, і сама архітектура міста навіювала мені якийсь дитинячий імперіалізм. Я марив кінногвардійськими латами й римськими шоломами кавалергардів, срібними трубами Преображенського оркестру, і після травневого параду улюбленим моїм задоволенням було кінногвардійське полкове свято на Благівіщення.

Пам'ятаю також спуск панцерника «Ослябя», як жахлива морська гусінь виповзла на воду, і підйомні крани, і ребра елінга.

Уся ця купа воєнщини і навіть якоїсь поліційної естетики пасувала би якомусь синкові корпусного командира з відповідними сімейними традиціями — і дуже кепсько лучилася з кухонним чадом середньо-міщанської квартири, з батьковим кабінетом, що пропах шкірами, лайками та опойками, з єврейськими діловими розмовами.

Бунти і француженки

Дні студентських бунтів біля Казанського собору завжди були наперед відомі. У кожному сімействі був свій студент-інформатор. Виходило так, що дивитися на ці бунти, щоправда, на чималій відстані, збиралася сила публіки: діти з няньками, матусі й тітоньки, що не змогли втримати вдома своїх бунтарів, старі чиновники та всілякі гультяї. У день призначеного бунту тротуари Невського колихалися щільним натовпом глядачів від Садової до Анічкова мосту. Вся ця орава боялася підходити до Казанського собору. Поліцію ховали у дворах, наприклад, у дворі Катерининського костелу. На Казанській площі було відносно порожньо, походжали маленькі купки студентів і справжніх робітників, причому на цих останніх показували пальцями. Раптом з боку Казанської площі дедалі голосніше лунало протяжне виття, щось на зразок невгавного «у» чи «и», що переходило в грізне завивання, дедалі ближче й ближче. Тоді глядачі сахалися, і натовп м'яли кіньми. «Казакі, казакі», — пролітало блискавицею, швидше, ніж летіли самі казакі. Власне «бунт» брали в оточення й відводили в Михайлівський манеж, а Невський порожнів, наче його мітлою заметено.

Похмурі юрми народу на вулицях були моїм першим свідомим і яскравим сприйняттям. Мені

було рівно три роки. Рік був дев'яносто четвертий, мене взяли з Павловська до Петербурга, бо зібралися подивитися на похорон Олександра III. На Невському, десь напроти Миколаївської, зняли кімнату в мебльованому домі, на четвертому поверсі. Ще напередодні ввечері я виліз на підвіконня, бачу: вулиця чорна від народу, питаюся: «Коли ж вони поїдуть?» — кажуть: «Завтра». Особливо мене вразило, що всі ці людські натовпи цілісіньку ніч проводили на вулиці. Навіть смерть мені постала вперше в абсолютно неприродно пишному, парадному вигляді. Проходив я одного разу з нянею своєю і мамою набережною Мойки повз шоколадну будівлю Італійського посольства. Раптом — там двері розчахнуто і всіх вільно пускають, і пахне звідти смолою, ладаном і чимось солодким та приємним. Чорний оксамит заглушував вхід і стіни, обставлені сріблом та тропічними рослинами; дуже високо лежав набальзамований італійський посланник. Яке мені діло було до всього того? Не знаю, але це були сильні й яскраві враження, і вони мені дорогі по нинішній день.

Звичайне життя міста було бідне й одноманітне. Щодня близько години п'ятої відбувалося гуляння на Великій Морській — від Горохової до арки Генерального штабу. Все, що було в місті дозвільного та вилощеного, повільно рухалося туди

Зміст

Дослухаючись шуму доби

Шум часу (переклала Елеонора Соловей)	7
Феодосія (переклала Наталія Бельченко)	85
Єгипетська марка (переклала Маріанна Кіяновська)	102
Заявка на повість «Фагот» (переклав Андрій Пучков)	152
Четверта проза (переклав Андрій Пучков)	153
Подорож до Вірменії (переклала Маріанна Кіяновська)	175

Тягне мене в дорогу...

Дещо про грузинське мистецтво (переклала Світлана Сімакова)	233
Шуба (переклала Світлана Сімакова)	240
Холодне літо (переклала Світлана Сімакова)	245
Сухаревка (переклала Світлана Сімакова)	250
Меншовики в Грузії (переклала Світлана Сімакова)	255
Севастополь (переклала Світлана Сімакова)	262
Кримські враження (переклала Світлана Сімакова)	266
Київ (переклала Тетяна Rogozovska)	269

Усвідомлений смисл слова

Про співрозмовника (переклав Андрій Пучков)	281
Франсуа Віллон (переклав Андрій Пучков)	291
Ранок акмеїзму (переклав Максим Стріха)	304
Петро Чаадаєв (переклав Андрій Пучков)	311
<Скрябін і християнство> (переклала Світлана Сімакова)	322
Держава та ритм (переклала Світлана Сімакова)	331
Слово і культура (переклав Андрій Пучков)	337

Лист про російську поезію (переклала Світлана Сімакова)	346
Про природу слова (переклала Світлана Сімакова)	353
Пшениця людська (переклав Андрій Пучков)	378
Нотатки про Шеньє (переклала Світлана Сімакова)	385
Дев'ятнадцяте століття (переклав Андрій Пучков)	397
Кінець роману (переклала Світлана Сімакова)	408
Гуманізм і сучасність (переклав Андрій Пучков)	416
Буря й натиск (переклала Світлана Сімакова)	420
«Vulgata» (Нотатки про поезію) (переклала Світлана Сімакова)	437
Випад (переклала Світлана Сімакова)	443
Щодо перекладів (переклала Світлана Сімакова)	449
Поет про себе (переклав Андрій Пучков)	461
Бесіда про Данта (переклав Андрій Пучков)	462

У слові приховано режисуру

Художній театр і слово (переклала Світлана Сімакова)	537
Татарські ковбої (переклав Леонід Череватенко)	541
«Березіль» (переклала Світлана Сімакова)	545
«Березіль» (Із київських вражень) (переклала Світлана Сімакова)	549
Соломон Міхоелс (переклала Світлана Сімакова)	553
Крамниця дешевих ляльок (переклав Леонід Череватенко)	557
Шпигун (переклала Світлана Сімакова)	565

Додаток

Крамниця дешевих ляльок (переклав Дмитро Фальківський)	575
Примітки	582
Скорочення та аббревіатури	604

